

УДК 124.4+37.017

ПРОЦЕС САМОРЕФЛЕКСІЇ ОСОБИСТОСТІ ЧЕРЕЗ ОСНОВНІ ПОНЯТІЙНІ ФОРМИ ІДЕАЛУ

Олександра Кендус

Львівська комерційна академія,
вул. Туган-Барановського, 10, м. Львів, 79005, Україна,
e-mail: academy@iac.lviv.ua

Осмилено проблему саморефлексії особистості крізь призму концепції ідеалу як філософської категорії, з якою пов'язано уявлення про досконалість, довершеність, взірець, найвищу мету. Як складові категорії ідеалу, виокремлюють такі основні його форми: моральний, суспільний, виховний, національний тощо, тому процес саморефлексії доцільно розчленувати на відповідні етапи. Простежено ідею, що процес саморефлексії, який відбувається за допомогою основних понятійних форм ідеалу, покликаний відігравати провідну роль у становленні та формуванні особистості, спроможної стати гідним членом українського громадянського суспільства.

Ключові слова: саморефлексія, особистість, ідеал, моральний ідеал, виховний ідеал, суспільний ідеал, національний ідеал.

У зрізі філософської традиції з категорією ідеалу пов'язано уявлення про досконалий образ, довершеність, взірець. Категорія ідеалу постає як єдність об'єктивного – виникає як необхідність, потреба в удосконаленні конкретної реальності (суспільства, держави, громади, особистості) і суб'єктивного – формується у свідомості суб'єкта (людства, нації, групи, індивіда), що підпадає під впливи різноманітних чинників, наприклад, способу життя, мислення, філософії, моралі, релігії [15; 16]. Потреба вивчати ідеал та його основні понятійні форми в сучасній філософії, на нашу думку, має важливе аксіологічне та праксеологічне значення в пошуку шляхів пом'якшення та подолання духовно-моральної кризи й відчуженості людини в нинішній повсякденній реальності.

Категорію ідеалу та його основні форми досліджували філософи різних епох, зокрема Платон, Кант, Фіхте, Геґель. Окремих аспектів цієї проблеми торкалися такі відомі сучасні вчені: Є. Бистрицький [1], К. Войтила [3], В. Давидович [4] та ін.

Мета дослідження – осмислення проблеми саморефлексії особистості крізь призму основних форм ідеалу, як підґрунтя у становленні особистості, спроможної адекватно реагувати на виклики сьогодення.

Основні понятійно-ціннісні форми загальнофілософської категорії ідеалу такі: етичні, суспільно-політичні, педагогічні, національні та ін. Відповідно, виникає понятійний ряд: моральний ідеал, суспільний ідеал, виховний ідеал, національний тощо. Варто зазначити, що всі форми ідеалу взаємопов'язані,

оскільки національний ідеал виявляється через відповідні моральні, естетичні, релігійні, суспільно-політичні форми, а моральний є національно, політично, естетично визначеним.

Вимоги ідеалу як досконалості, зразка, орієнтира загальні в різних його виявах, а от вимоги морального ідеалу мають особливе значення саме в поведінці особистості та стосунках між людьми. Адже людина самореалізується лише тоді, коли стає особистістю, і насамперед – моральною особистістю.

Якщо характеризувати моральний ідеал з погляду моральних імперативів, то його зміст буде близький до того, що неодноразово відображено в історії філософської думки як “золоте правило” моральності: чого не сприймаєш в інших, того не роби сам. У цьому правилі закладено принцип гуманності і самоцінності кожного, тому саме його можна назвати основою морального ідеалу в міжлюдських стосунках [4, с. 77]. Моральний ідеал завжди відбиває перспективу моральних відносин, своєрідну досконалість у людських стосунках. У цьому полягає його специфічна спрямованість у майбутнє, він виконує функцію утвердження нового в реальній дійсності, що надає йому винятковості, романтичності, творить його виявом мети.

Оскільки моральний ідеал виявляє те, до чого прагне особистість і що наразі не утвердилося в її житті, людина оцінює поведінку інших і власну, наявні в суспільстві моральні відносини і співвідносить усе це з моральним ідеалом. Особистість не просто пасивно усвідомлює моральний ідеал, він є сходинкою розвитку моральної свідомості особистості, важливим елементом процесу саморефлексії.

Моральний ідеал – категорія, якою позначають досить складну систему моральних положень. У ньому відображено всю систему моральних цінностей, приписів, норм, що свідчить про нього як про нормативну категорію. Крім того, моральному ідеалу притаманна емоційність, а саме – позитивна, він стимулює вольові зусилля особистості. Також це оцінна категорія, у яку входить, у тій чи іншій формі, оцінка наявної моральної дійсності.

Головна мета, закладена в змісті морального ідеалу й ідеалу загалом, – досконалість. На думку К. Войтили, “досконалість зовсім не відмежовує людину від того, ким вона є і ким має бути. Навпаки, прагнення до неї визначає всю її сутність” [3, с. 44]. Тому найвище щастя, якщо відкинути всі його гедоністичні трактування, – те, до чого можна “визріти” тільки моральними зусиллями, притаманними виключно людській особистості. І це щастя – прагнення до морального ідеалу як до найвищої мети.

Однак хоч якими високими й зобов’язальними є імперативи моралі, їхня дієвість, здатність впливати на особистість зростає, якщо їх утілено в конкретній постаті. Звісно, моральний ідеал спершу може існувати у вигляді якогось аморфного образу, але поступово набуває у свідомості особистості конкретних і точних обрисів. Тому особа, яка обирає чи створює собі ідеал, намагається персоніфікувати його, перевести свої уявлення із загальних у більш конкретні.

Наприклад, моральний ідеал особистості Середньовіччя – монах-аскет, найвища мета і призначення якого – підготувати себе до життя в кращому світі – неземному. Ідеал епохи Ренесансу – відродження античної краси і сили людини. Просвітництво, закликаючи вивчати природу і людину, намагалось зрозуміти

людину, єдину справжню цінність у цьому світі [5, с. 118–122]. А в українській національній культурі здавна шанують моральні ідеали відважного козака, матері, коханої дівчини, селянина-трудолюбця тощо.

Процес рефлексії у відповідні періоди життя зумовлює в самосвідомості будь-якої особистості референцію власної поведінки до певного морального абсолюту. Є кілька найголовніших форм такої референції. По-перше, коли людина намагається цілковито наслідувати образ, який є для неї виявом морального ідеалу. Така референція відіграє позитивну роль, вона найпоширеніша серед дітей і підлітків. Друга форма референції передбачає наявність образу, котрий володіє сукупністю моральних якостей, і особистість прагне відтворити саме їх. Ідеальні уявлення трохи менше ідентифіковано з конкретною особистістю, більш значущими є саме моральні риси. Третя форма референції, яку В. Малахов називає “орієнтацією на співбесідника” [9, с. 168], полягає в тому, що людина сприймає ідеальний образ не як відповідь на всі проблеми власного життя, а як діалог, що дає змогу знайти власні моральні цінності. Спонукальний мотив самовдосконалення і самоствердження особистості – критична саморефлексія, незадоволеність та моральна референція власного стану або поведінки до обраного морального ідеалу.

У кожної людини наявність ідеалу формує передумови для складного процесу самовдосконалення. Адже саме в ідеалі людина бачить своє найкраще “я”, свої можливості і перспективи. Процес саморефлексії сприяє усвідомленню власних недоліків та слабкостей, що співвідносяться з ідеалом. У такий спосіб особистість отримує могутній імпульс до внутрішнього росту та розвитку [4, с. 54].

Ще одна форма ідеалу, який є обов’язковою складовою процесу референції особистості, – виховний ідеал. Він передбачає формування особи за найвищими суспільними вимогами, етичними взірцями, духовними потребами держави, нації. Без визначення й осмислення цього поняття й підпорядкування йому всієї виховної роботи суспільство не зможе існувати гармонійно. К. Ушинський уперше дав визначення виховного ідеалу, який називав народним: “В основі особливої ідеї виховання у кожного народу лежить звичайно особлива ідея про людину, про те, якою повинна бути людина в уявленні народу у певний період народного розвитку. Кожен народ має свій особливий ідеал людини і вимагає від свого виховання відтворення цього ідеалу в окремих особах. Ідеал цей у кожного народу відповідає його характерові, визначається громадським життям, розвивається разом з його розвитком...” [14, с. 81].

У педагогічній та філософській літературі початку ХХ ст. найповніше сутнісні ознаки і зміст поняття “виховний ідеал” осмислено у праці Г. Ващенка “Виховний ідеал”. За Г. Ващенком, “виховний ідеал – це образ ідеальної людини, на який має орієнтуватися педагог, виховуючи молоде покоління” [2, с. 41]. Сучасні дослідники, зокрема В. Москалець [10], Г. Софінська [13] та інші розвивають і доповнюють визначення виховного ідеалу, сформульовані в українській педагогіці, філософії, етиці, наголошуючи, що виховний ідеал – не просто мета виховання, а й найвища моральна цінність, яка має конкретну національну форму вияву, тобто функціонує як національний виховний ідеал. Національний виховний ідеал – програма, яку формують народ і національна школа у вигляді ціннісних

настанов, що спрямовані на людину як на суб'єкт і найвищу мету суспільного розвитку, створюючи їй умови для духовного, морального та інтелектуального зростання.

Розглядаючи виховний ідеал як найвищу мету виховання, у якій втілено суспільну потребу у творенні людини за найвищими моральними принципами та нормами, дослідники окреслюють і його високий гуманістичний потенціал. "Людина представлена в ідеалі в образі досконалої особистості – як втілення високої моральності, вченості, фізичної досконалості, краси, доброти, ласки. Вона стає зразком для наслідування, носієм найвищої духовності, довершеності. Через ідеал і завдяки ідеалу йде розвиток у ній власне людського, того, що закладено у душі, у серці, серці, що існує у потенції й може розвинути до своїх граничних меж та можливостей" [6]. Саме на ранніх етапах формування особистості процес саморефлексії, безперечно, відбувається через наявний виховний ідеал.

На аналізі сутності та основних ідей суспільного ідеалу зосереджували увагу Є. Мулярчук [11], М. Лоський [7] та П. Новгородцев [12]. Є. Мулярчук зазначає: "Світ є обов'язково спільним, і якщо немає теоретично знайдених абсолютів для людського самовизначення, то є принаймні спілкування з приводу співбуття з іншими людьми" [11, с. 24]. Співбуття спонукає до пошуку кращих, досконаліших, ідеальних форм співіснування, бо наслідками кризовості суспільних відносин є злигодні, брехня, війни.

Суспільний ідеал містить різноманітні вимоги та норми, які сформульовано ще в давні часи і які не втратили актуальності досі. Зокрема, вимогу ненасилля в суспільних відносинах закладено в Нагірній проповіді Христа. Хоча, на перший погляд, ненасилля й проголошена любов до ворогів нібито суперечили здоровому глузду і природним інстинктам людей. Однак, дещо парадоксальні, вони віддзеркалювали оновлювальну та очищувальну роль ідеалів християнства в суспільних відносинах.

Неможливо уявити суспільні відносини, а отже й суспільний ідеал, без любові. Любов найперше виникає як почуття до близької і найкращої для тебе людини. Любити – означає не бути егоїстом, робити добро іншій людині, розуміти її та співпереживати їй. Найвищі грані вияву любові – любов до свого народу, нації, Батьківщини та до Бога як абсолютної цінності. "У суспільному житті любов виконує важливу роль – вона оберігає від нелюдяності, тоталітаризму чи навіть чистого законництва" [3, с. 54], – зазначав К. Войтила.

Досконалі стосунки між людьми мають також ґрунтуватися на свободі, яка реалізовуватиметься на свободі волі особистості, свободі вибору чи дії. Свобода постає своєрідним змістом суспільного ідеалу, її може обмежити тільки право, яке не дозволяє "надмірній" свободі однієї людини обмежувати свободу іншої. Свобода – мірило міжособистісних стосунків у сучасній цивілізації. Тому суспільний ідеал, наприклад, сучасної демократичної держави заперечує будь-які вияви тоталітаризму чи авторитаризму, що придушують індивідуальну свободу й суспільну активність, а ґрунтується на високій правовій культурі та демократії. Ще одна важлива характеристика суспільного ідеалу – справедливість. Беззаперечно, справедливий суспільний устрій – благо для людей.

Суспільні ідеали історичні, а отже – відносні. Як стверджував М. Лоський, напрям розвитку суспільства для досягнення ідеалу, що його накреслюють

суспільні діячі кожного народу і кожної епохи, узгоджується з матеріальними та духовними умовами середовища [7, с. 225]. Але коли суспільний ідеал осмислюють як філософську проблему, то не йдеться про відносні, історично оманливі ідеали. Суспільний ідеал потрібно розуміти як загальний ідеал – він може бути тільки один. За словами П. Новгородцева, такий ідеал – прагнення до змін, поступове сходження у суспільних відносинах: “Стверджуючи, що поняття абсолютного ідеалу необхідне, як вихідне й керівне начало суспільної філософії, водночас потрібно визнати, що уявляти цей ідеал цілковито здійсненим в умовах звичайної дійсності помилково і неправильно. Необхідно орієнтуватися на такий ідеал, щоб у його світлі бачити прогрес суспільних форм, щоб мати критерій для розрізнення вічних святих від тимчасових ідолів і кумирів, щоб знайти напрям, у якому варто рухатися” [12, с. 60]. Однак вихідне начало суспільного ідеалу – людина, яка відчуває потребу єднання з іншими. Тому суспільний ідеал – уявлення про досконалі суспільні відносини на основі моралі, які водночас слугують основою для саморефлексії в процесі безмежного гармонійного розвитку людини.

Процес саморефлексії особистості може відбуватися і через ще одну форму ідеалу, а саме – національного ідеалу.

У зв'язку з упередженим ідеологічним ставленням до національної проблематики, у радянський період національні форми ідеалу досліджували більш поверхово, ніж моральні та суспільні. Невипадково форма національного ідеалу не набула належного вияву в категоріальному апараті радянської філософії. Однак проблеми національної свідомості, національної ідеї, національних духовних цінностей не випадали з дослідницького зацікавлення українських мислителів, зокрема тих, які жили й працювали в першій половині ХХ ст. на еміграції. Варто зазначити, що процес здобуття державної незалежності України відновив у наукових колах дискусії та сприяв напрацюванням у вивченні цього поняття.

Зокрема, “Мала енциклопедія етнології та етнографії” подає таке визначення національного ідеалу: “сукупність уявлень того чи іншого народу про найдосконалішу модель свого національно-соціального устрою, яка найповніше відповідає його традиційним культурно-психологічним установкам і забезпечує подальший розвиток; кінцева мета національно-визвольного руху” [8, с. 108]. Варто звернути увагу на те, що це визначення акцентує увагу лише на аспекті суспільного буття в національному ідеалі. На нашу думку, національний ідеал – дещо ширше поняття, в якому зосереджено весь спектр ідеального. Тому він не може містити лише “найдосконалішу модель свого національно-соціального устрою” чи бути “кінцевою метою національно-визвольного руху”.

Національний ідеал – складна ціннісно-світоглядна категорія, яка виявляє прагнення до досконалості, уявлення про зразкове і в суспільно-політичному, і в духовно-моральному бутті нації та її представників. Категорію національного ідеалу варто трактувати через синтез загальнолюдських та національних цінностей. Тому, як і загальнофілософська категорія “ідеал”, національний ідеал репрезентує уявлення про ідеальне, зразкове, досконале, належну мету. Однак національний ідеал в українській філософії постає насамперед як синтез соціально-політичного та особистісного, як гармонійна єдність двох складових. Соціально-політичне в національному ідеалі виявляється як вимога суспільно-

політичних змін на ґрунті переваги саме національно-державних інтересів. А особистісне – як сходження від абстрактного до конкретного: від людини – жителя землі, якій притаманні загальнолюдські цінності, до особистості як громадянина, котра має обов'язки перед громадою, як її рівноправний член, і до української людини як до головного елемента нації, носія та виразника національної свідомості. На нашу думку, категорія національного ідеалу в українській філософії – комплекс двох основних вимірів, особистісного і суспільно-політичного, які взаємопов'язані та взаємозумовлені.

Актуалізація проблеми національного ідеалу у філософії завжди припадає на добу, коли переосмислюють усталені цінності, активізується процес національної самоідентифікації, тривають пошуки ефективних чинників консолідації нації для подолання кризових явищ, визначення ідеології національно-державного поступу. Саме в такій ситуації перебувають нині українська спільнота, держава та народ, які потребують нової ідеології зразка третього тисячоліття, спроможної сприяти утвердженню демократичної державності, громадянського суспільства, одухотворенню культури, належного виховання особистості.

Отже, процес саморефлексії через основні понятійні форми ідеалу (морального, суспільного, виховного, національного) покликаний відігравати провідну роль у становленні та формуванні особистості. А саме – особистості, здатної не загубитися в тенетах сучасної космополітичної цивілізації, а такої, що стане основним елементом громадянського суспільства, спроможного реалізувати ідеї демократії, зокрема в українському суспільстві.

Перспективи досліджень у цьому напрямі – проблема духовної самоідентифікації особистості, наукова дискусія навколо категорії національного ідеалу, основи якої закладено цим дослідженням.

Література

1. *Бистрицький Є.* Феномен особистості: буття і діяльність (Онтологічний підхід) // Філософська і соціологічна думка, 1989. № 8. С. 35–44; № 9. С. 37–46.
2. *Ващенко Г.* Виховний ідеал. Полтава: Ред. газ. "Полтавський вісник", 1944. 191 с.
3. *Войтыла К.* (Иоан-Павел II). Основания этики // Вопросы философии, 1991. № 1. С. 29–59.
4. *Давидович В.* Теория идеала. Ростов: Изд-во Ростовского университета, 1983. 184 с.
5. *Ильенков Э.* Проблема идеала в философии // Вопросы философии, 1962. № 10. С. 118–129; 1963. № 2. С. 132–144.
6. *Кондзьолка В., Софінська Г.* Національний виховний ідеал як мета творення досконалої особистості // Записки наукового товариства імені Шевченка. Львів, 2000. Том ССXLIII.
7. *Лосский Н.* Условия абсолютного добра: Основы этики. М.: Политиздат, 1991.
8. Мала енциклопедія етнодержавознавства. К.: Довіра: Генеза, 1996
9. *Малахов В.* Етика: Курс лекцій: Навчальний посібник. К.: Либідь, 1996. 304 с.
10. *Москалець В.* Християнський моральний ідеалі українська національна школа // За незалежність, 1994. № 31. С. 30–33.

11. Мулярчук Є. “Проблеми проблем” людського існування // Людина і світ, 1995. №9. С. 23–25.
12. Новгородцев П. Об общественном идеале. М.: Издательство “Преса”, 1991. 639 с.
13. Софінська Г. До проблеми виховання ідеалу у педагогічній думці // Педагогіка і психологія, 1997. № 1. С. 88–94.
14. Ушинський К. Педагогічні статті // Ушинський К. Д. Твори: У 6 т. К., 1956. Т. 1.
15. Философская энциклопедия. М.: Сов. Энциклопедия, 1962. Т. 2.
16. Філософський енциклопедичний словник. К.: Абрис, 2002.

A PROCESS OF A PERSONALITY REFLECTION THROUGH THE BASIC CONCEPTUAL FORMS OF AN IDEAL

Olexandra Kendus

*Lviv Commercial Academy,
Tugan-Baranovskiy Str., 10, Lviv 79005,
e-mail: academy@lac.lviv.ua*

The problem of a personality reflection is comprehended through the prism of conception of ideal as a philosophical category, with which notions of perfection, standard and the highest purpose are connected. Since such basic forms as moral, public, educational, national and others there exist the component elements of the category of ideal, the process of reflection should be dismembered into the corresponding stages. The process of reflection is traced to pass by means of basic concept forms of ideal, and is called to carry out a qualificatory function in becoming and forming of personality, able to become the deserving member of the Ukrainian civil society.

Keywords: reflection, personality, ideal, moral ideal, educational ideal, public ideal, national ideal.

*Стаття надійшла до редколегії 23.03.2010
Прийнята до друку 14.04.2010*